

PENKE OLGA

Voltaire dialógusai magyarul a 18. században

Voltaire dialógusai napjainkban még a francia olvasók körében sem tartoznak az író legismertebb művei közé.¹ A 18. században azonban a francia irodalom egyik fontos műfaja volt a dialógus, mivel megfelelt a korszak poétikai-retorikai ideáljának és programjának, amely elvárta az irodalmi művektől az ismeretek terjesztését és azt, hogy élénken reagáljanak a kialakulóban levő közvéleményt foglalkoztató aktuális kérdésekre és vitákra.² A szerző filozófiai dialógusainak stílusjegyei részben egybeestek a színházi művekével, mindkettő megjelenít sajátos filozófiai meggyőződést képviselő személyeket és elképzelt párbeszédüket. Voltaire drámai művei első alkotói korszakának kiemelkedő területét jelentik, amelyeket a meggyőzés kivételesen fontos eszközeinek tekint.³ Dialógusait később, 1750 után alkotja, amikor pályájának csúcspontjára érve, nagy nyilvánosság előtt vívja vallási, filozófiai, politikai csatáit. A két műfaj alapvetően eltér abban, hogy míg színdarabjai elsősorban az előadásoknak köszönhetően számíthatnak a legszélesebb közönségre, a dialógus írott formában terjedt. Egyszerre szólt a tanulmányaik során retorikai ismereteket szerzett, művelt olvasóknak és ellenfeleiknek. A párbeszéd lehetővé teszi a szerzőnek, hogy a társasági beszélgetésekre emlékeztetve érveket és ellenérveket sorakoztasson fel egy témáról, kifejtse és cáfoljon, anélkül, hogy direkt módon értekezve fejezné ki gondolatait. Nem mesél el történetet, s a személyes megfogalmazás nem a szerző véleményét közvetíti, hanem arra ad módot, hogy a lehetséges gondolatmenetek változatos variációit sorakoztathassa fel. A beszélgetésben résztvevők álláspontja a vita során legtöbbször nem változik, nem győzik meg egymást, a vitatott témák nincsenek lezárva, a dialógus sokszor kérdéssel fejeződik be,

* A szerző a Szegedi Tudományegyetemen professor emerita.

- 1 Az Oxfordban 1968-ban indult kritikai kiadásban még csak néhány jelent meg közülük. Az utóbbi két évtizedben foglalkoztak velük tanulmányok (köztük a *Revue Voltaire* különszáma *Le dialogue philosophique* cím alatt: 5. szám 2005, 33–132), amelyek műfaji és elméleti szempontból is alapos és sokoldalú értékelést jelentenek. A továbbiakban elemzésünkben gyakran hivatkozunk rájuk.
- 2 Maurice Roelens 1700 és 1789 között 250 dialógust vett számba a francia irodalomban: MAURICE ROELEN, „Le dialogue d’idées au XVIIIe siècle”, in *Histoire Littéraire de la France*, éd. Pierre ABRAHAM et Roland DESNÉ, t. 6, 259–289 (Paris: Éditions Sociales, 1976). Stéphane Pujol hangsúlyozza, hogy a műfaj történetének kiemelkedő időszaka az 1760 és 1780 között eltelt húsz év: Stéphane PUJOL, *Le dialogue d’idées au 18e siècle*, SVEC 2005:6 (Oxford: The Voltaire Foundation, 2005).
- 3 Voltaire *Tancredi* című tragédiája ajánlásában 1760-ban ír erről: „[...] a’ Theatrum vagy Néző-Szin az, a’ hová leg-számosabban szokott öszve gyűlni a’ Nép, a’ hol formáztatik az ifjúság’ elméje ’s izlése [...]” *Théâtre de VOLTAIRE* (Paris: Firmin-Didot, 1882), 599. PÉCZELI József fordítása: *Szomorú játékok* (Komárom: 1790), 115.

vagy befejezetlen marad,⁴ ezáltal a filozófus olvasóját állásfoglalásra készíti a felvetett kérdésekben. Voltaire dialógusaira nem jellemző a dialektika, célja inkább az „egyértelműség” megkérdőjelezése, a „végérvényesen széttöredezett, széthullt világ” ábrázolása, a „végleges lemondás arról, hogy bárkinek is igaza lehet.”⁵ Legtöbbször az ironia és a satíra eszközeivel teszi nevetségessé az egyik vitázót, akinek alap gondolata és logikája téves.⁶ Az 1760-as évek szélesebb közönség előtt zajló harcaiban íródott, polemizáló párbeszédet felvetik az írók-filozófusok feladatait és felelősségét, de tárgyalják a filozófia alapkérdéseit is, és erőteljesen jelen vannak közöttük a vallással kapcsolatos írások.⁷ Terjedelmük általában rövid. Sajátosak abból a szempontból, hogy narratív bevezetőjük csak vázlatosan mutatja be a szereplőket és utal a helyzetre, esetleg az időpontra, de az is előfordul, hogy a bevezető teljesen hiányzik, és kizárólag párbeszédet tartalmaznak. Felidézhetnek történeti alakokat, de olyan dialógusa is van, ahol a „Természet” a párbeszéd egyik alakja, vagy ahol nincs a beszélgetők között hierarchikus viszony, akár elvont személyek is lehetnek (A, B, C). Ezek az írások gyakran jelentek meg álnéven vagy név nélkül, szerzőjüket a kortársak sem ismerték mindig, és egyesek szerzőségéről ma is viták folynak.⁸

A szerző egy rövid elméleti írásában a műfaj poétikai sajátosságairól is beszél, az antik, a reneszánsz és a 17. századi dialógust értékelve, valamint Fontenelle dialógusai sikerének okát keresve. Írásában ugyanakkor saját *ars poeticá*ját igyekszik megfogalmazni, kiemelve a tér és az idő illúziója mellett a jól megválasztott vitapartnerek gondolati következetességének szükségességét, a jó ízlés és a valóságosság követelményét, a horatiusi *utile dulci* elvét, az újszerűség és a „komoly élvezet” nyújtásának művészi elvárását, valamint a dialógus szerkezetének nyitottságát, amely lehetővé teszi a véglegesnek szánt kijelentések elkerülését.⁹

4 Stéphan Pujol, „Misère du dialogue ou misère de la philosophie? L'impossible mot de la fin”, *Revue Voltaire* 5 (2005): 167–183.

5 Nicholas Chronk, „Le dialogue de Voltaire: Vers une poétique du fragmentaire”, *Revue Voltaire* 5 (2005): 71–82.

6 Henri Coulet, „L'autre dans le dialogue philosophique de Voltaire”, *Revue Voltaire* 5 (2005): 63–70.

7 Marie-Hélène Coton, negyven vallásfilozófiai témájú dialógust vesz számba: „Le mot de la fin dans les dialogues philosophiques de Voltaire sur la religion”, *Revue Voltaire* 5 (2005): 153–167.

8 Két példát említünk, amelyek a magyar recepcióban is megjelennek. A *Relation du bannissement des jésuites de la Chine*, par l'auteur du compère Mathieu (Amsterdam, 1768) című kiadvány szerzőként Henri-Joseph Dulaurens-ra utal, de a valóságos szerző Voltaire. A *Dialogue entre Périclès, un Grec moderne, et un Russe* című dialógus a 18. században többször jelent meg Voltaire neve alatt, ugyanakkor nem szerepel a mai Voltaire-bibliográfiákban. Lucas Cadot szerint elszámtalt Voltaire-nek azt a kijelentését is elfogadni, miszerint nem saját műve lenne, hanem Suard-tól származna, mivel a szerző több gyűjteményes kötetébe felvette, és feltételezi, hogy szerzői játékról van szó. „Voltaire nous écrit. Dialogue entre Périclès, un Grec moderne et un Russe”, *La Gazette des Délices*, revue électronique du Musée de Voltaire, 38 (2003). Hozzáférés: 2013. 08. 21. http://institutions.ville-geneve.ch/fileadmin/user_upload/bge/sites_html/bge-gazette/38/voltaire_nous_écrit.html. Mivel a mű szerzőjének kérdése máig nem tisztázódott, és a magyar fordítás alapjául is szolgáló szöveg nem került Voltaire művei közé, tanulmányunkban nem tárgyaljuk részletesebben.

9 Voltaire, *Dialogues en prose* (1749). Hozzáférés: 2017. 05. 14. https://fr.wikisource.org/wiki/Page:Voltaire_-_Euvres_complètes_Garnier_tome23.djvu/599,367-369.

Voltaire mai kritikusai mintegy hatvan dialógust vesznek számba életművében, egyes kiadások mások által „filozofikus meseként” értékelt műveket is besorolnak közéjük.¹⁰ Hangsúlyozzák, hogy a műfajt a korban autonómnak tekintették, és hogy egyes sajátosságai egybeestek a drámákéval vagy a filozofikus mesékével.¹¹ Közülük néhányat a szerző önállóan jelentetett meg, de leggyakrabban vegyes kötetekben adta őket közre. Két „szótárának” több szócikkét írta (részben vagy egészében) dialógusban, és az is előfordult, hogy nagyobb terjedelmű filozófiai mű részeként adta ki őket (alcímmel jelezve különállásukat). A halála után megjelent, tanítványai által készített nevezetes kehl-i kiadás külön kötetbe rendezte őket.¹²

A dialógusok 18. századi magyar fordításai

Míg Voltaire színdarabjainak, eposzainak, történeti műveinek és meséinek több magyar fordítása megjelent korabeli kiadásokban, dialógusainak fordításáról eddig nem volt tudomásunk, jöllehet az említett hatvan dialógus közül tizenkettőtől készült magyar fordítás, amelyek minden esetben eltérő forrást tolmácsolnak. A sajátos recepcióhoz a voltaire-i dialógus bevezetőnkben elemzett sajátosságai és a magyar irodalom korabeli helyzete egyaránt hozzájárulhattak. Az alábbiakban összefoglalóan közöljük az eredeti dialógusok címét és kiadásának évét, valamint a magyar fordítások referenciáit.¹³

A legkorábban készült fordítás Bessenyei György: a *Dictionnaire philosophique* 1764-ben írt *Catéchisme chinois* című dialogikus szócikkének negyedik jegyzete 1779-ben jelent meg *A Holmiban*, melynek azonosítására a közelmúltban került sor.¹⁴

A dialógusfordítások nagy része három nemrég fellelt, kéziratos fordításkötetben található, mindhárom fordítója ismeretlen. A német közvetítéssel készült *Szabad Holmik* című kéziratos válogatásban Voltaire dialógusaiból három kivonatos fordítást találunk:¹⁵

10 A 19. század végén volt olyan kiadás, amelyben hetven dialógust közöltek a műfajok szerint rendezett kötetben. A kérdés bemutatása, bibliográfiával: Stéphane PUJOL, „Les dialogues: mise au point bibliographique”, *Revue Voltaire* 5 (2005): 33–39.

11 PUJOL, *Le dialogue d'idées...*, 319–321; Guillaume MÉTAYER, „Le dialogue, chez Voltaire, est-il un genre?”, *Revue Voltaire* 5 (2005): 41–62.

12 A kiadás *Dictionnaire philosophique* kötet cím alatt alfabetikus sorrendben közöl harmincegy dialógust, ahol az azonos című, 1764-ben megjelent mű szócikkei közé besorolja az 1771-ben kiadott *Questions sur l'Encyclopédie* című „szótár” szócikkeit is: *Œuvres Complètes* de VOLTAIRE, t. 36 (Kehl: De l'Imprimerie de la Société Littéraire Typographique, 1785). Csak a közelmúltban megjelent kritikai kiadásban rendezték a szócikkeket az eredeti kiadásnak megfelelően: *Dictionnaire philosophique* I–II, *Œuvres complètes* de VOLTAIRE, t. 35–36 (Oxford: Voltaire Foundation, 1994); *Questions sur l'Encyclopédie* I–VIII *Œuvres complètes* de VOLTAIRE, t. 37–43 (Oxford: Voltaire Foundation, 2007–2018).

13 Az azonosításban Stéphane PUJOL bibliográfiájára támaszkodunk, vö. 10. jegyz.

14 BESSENYEI György, *Összes művei, A Holmi*, s. a. r. BÍRÓ Ferenc (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983; a továbbiakban: AH), 350–351. Vö.: PENKE Olga, „Voltaire Bessenyei *Holmijában*. Egy jegyzet nyomában”, in *Ferenczi László köszöntése*, 155–162 (Miskolc: Miskolci Egyetem Kiadása, 2003).

15 *Szabad Holmik a' Voltér* approb Munkái között, Mellyeket a' Bétsben Vallishausernél 1790be kijött Német Nyomtatásból ki szedegetvén rövidítve fordított Egy Hazafi, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára, é. n. Jelzet: K.I./a. (A továbbiakban: SZH).

- *Entretiens d'un sauvage et d'un bachelier* (1761) – *A vad Ember és a' Bakkalaureus. Edgyűt beszélgetnek*, SZH 115–122.
- *Dialogue entre Périclès, un Grec moderne, un Russe* (1763) – *Perikles. Egy mostani Görög, és egy orosz*, SZH 102–109.¹⁶
- *Conversation de Lucien, Érasme et Rabelais dans les Champs-Élysées* (1765) – *Lucián, Erásmus, és Rabellais. Az Elyseumban beszélgetnek*, SZH 109–114.

A *Magyar Voltaire* című kéziratos gyűjteményben hat kivonatos dialógusfordítás olvasható:¹⁷

- *Catéchisme du curé* (1764) – *Falusi plébános*, MV2/25v-30v.
- *Dieu, Dieux* (1764) – *Istenek*, MV2/30v-34r.
- *Nature* (1771) – *Természet*, MV2/43r-46v.
- *Puissance. Les deux puissances* (1774) – *Tisztelendő Pater Bouvet, Jézus mezejebéli misszionáriusnak Camhi császárral Attiret Jezsuita Fráternek jelen létében tett beszélgetése, melly 1772ik esztendőbeli titkos jegyzőkönyvébe vétetett*, MV2/7r-10r.¹⁸
- *Mission* (1774) – *Missionarius*, MV2/36v-38v.
- *Conseillers ou juge* (1771) – *Királyi tanácsos*, MV2/86v-88v.

Az *Opusculum miscellanae* című kéziratkötetben a *Traité sur la tolérance* [*Értekezés a türelmességről*] című filozófiai mű dialógusban írt, 19. fejezetének fordítását olvashatjuk:

- *Relation d'une dispute de controverse à la Chine* (1763) – *Egy Chinai vetélkedésnek Historija. Voltairnak 19. részéből, a' Békességről*¹⁹

A szerzői álnév használata miatt ütközött nehézségbe Voltaire különállóan, röpiratként megjelent művének azonosítása, amelynek jelentős része dialógusban íródott. A fordítás Laczkovics János tollából nyomtatásban is megjelent:

- *Relation du bannissement des jésuites de la Chine, par l'auteur du compère Mathieu, ou Entretien de l'empereur de la Chine et du frère Rigolet, chef d'oeuvre de la raison hardie* (1768) – *A Jézus-társaságbeli szerzeteseinek Khinából való ki-űzetetése*²⁰

16 Nem biztos, hogy Voltaire műve, de a forrásként szolgáló német fordításban is megtalálható. Lásd 8. jegyz.

17 *Magyar Voltaire* 2, OSZK Kézirattára, Oct. Hung. 1787. (A továbbiakban: MV2.) A fordító közlése szerint forrása a *Dictionnaire philosophique*, de a *Questions sur l'Encyclopédie* című szótárban megjelent szócikkek is találhatóak a lefordított szövegek között, a szöveghelyre az évszámmal utalunk. Lásd 12. jegyz.

18 A fordítás csak a szócikk második részét tartalmazza, melynek címe: *Conversation du R. P. Bouvet, missionnaire de la compagnie de Jésus, avec l'empereur Camhi, en présence du frère attiret, jésuite, tirée des mémoires secrets de la mission, en 1772*. A szócikk eredeti címét a fordítás nem említi.

19 Török István, *Opusculum miscellanae* (1781), OSZK Kézirattára, Quart. Hung. 14., 47r–48v.

20 A dialógus a mű IV–V. részében olvasható. Lásd BENDA Kálmán, *A magyar jakobinusok iratai*, I:422–435 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1957).

A magyarra fordított dialógusok (és részletek) mellett megemlítjük még azt a korabeli kéziratot, amelyben Voltaire eredeti dialógusaiból olvashatunk tizenöt francia nyelvű másolatot: Galánthai Fekete János *Mélanges littéraires* című kéziratának hetedik kötete kizárólag a műfajhoz tartozó írásokat tartalmaz.²¹

Az első magyar fordítás Voltaire dialógusaiból

Bessenyei György fordítása 1779-ben jelent meg *A Holmiban*, és a *Kínai katekizmus* című dialógus negyedik jegyzetét tartalmazza. Az ilyen, hosszabb terjedelmű jegyzet ritka Voltaire dialógusaiban, és érdekessége, hogy a szerző személyes, közvetlen megnyilvánulására ad lehetőséget.²² Bessenyei a fordítás készítése idején, vagyis a bécsi évek írásaiban, Voltaire-re emlékeztetően „valódi dialógusokat” alkot, eltérően időskori dialógusaitól, ahol önmagával vagy az olvasóval folytat párbeszédet. Idegen nyelvű írásainak természet- és társadalomfilozófiai témájú dialógusaiban is felismerhető Voltaire hatása, de az idézett „jegyzethez” hasonló, közvetlen fordításra nem találunk közöttük példát. A fordítás szöveggörnyezetét két Voltaire-levél és egy rövid esszé a szerzőről, utóbbiban az írásait nem ismerő bírálóival szemben védelmezi, akik ateizmussal vádolják (AH 350–352). Vallomása szerint ekkor olvasta át többször Voltaire összes műveinek 36 kötetes kiadását.²³ A kérdéses dialógus témája a lélek halhatatlansága, az anyagi világ és a lélek kettősségének összeegyeztethetősége, amely Bessenyei legnagyobb filozófiai dilemmáját jelenti ebben az időszakban. Személyes hangvételű kötetében a lefordított szövegrész kezdetét és végét egyértelműen jelzi („így szól”, „ezeket Voltér maga írta”, AH 350–351). Voltaire a szabadgondolkodó Pierre Gassenditől vesz át ebben a jegyzetben egy gondolatot saját filozófiai kételyeinek megfogalmazásakor. A fordító az eredeti polemikus hangvételét hitelesen közvetíti:

Soha ezen munkának Írója nem állította néktek, sem nem mondja, hogy a lélek a testel együtt meg hal el vész; tsak azt állította, hogy tudatlanok vagytok. Ne szégyenelleyétek ezt magatokról meg vallani; minden tudósok, és böltsek ki vallották szabadon, hogy a léleknek mivóltát nem tudhatták, sem természet szerint meg nem foghatták. (AH 351)

21 *Mélanges littéraires*, 7. (340 lap) Szegedi Egyetemi Könyvtár Kézirattára, MS 1943. A másolatban olvasható írások címe: *Un sauvage et un bachelier, Ariste et Acrotal, Lucien, Erasme et Rabelais dans les Champs Élysées, Galimatias dramatique, L'éducation des Filles, Les anciens et les modernes ou la toilette de Mme de Pompadour, Le chapon et la poularde, Pericles, un Grec moderne, un Russe, Entretien de Cu-Su et Kou, Ariston et Téotime, L'Indien et le Japonais, Tuctan et Karpos, Les dernières paroles d'Epictete à son fils, LA, B, C, ou Dialogues entre A. B. C., traduit de l'anglais par M. Huet. Conversation de Mr. l'intendant avec Mr. L'abbé Brizel.* A témáról lásd: PENKE Olga, „Az olvasás szörnyű veszélyei.» Rejtőző kéziratok Voltaire-másolatok feltárása: Adalékok Galánthai Fekete János pályaképéhez”, *Magyar Könyvszemle* 132 (2016): 298–318. doi:10.17167/MKSZ.2016.3.298.

22 PUJOL, *Le dialogue d'idées...*, 99–102.

23 Pontos referenciája és a lefordított dialógusrészlet vezetett el az általa olvasott ritka kiadás azonosításához, amely a fordításhoz forrásként szolgált. Vö.: PENKE Olga, „A Vegyes műfajú kötet. Voltaire Bessenyei Holmijában”, in PENKE Olga, *Műfaji kísérletek Bessenyei György prózájában*, 41–52 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2008), 47.

A kézirat ismeretlen fordítója Bécsben kiadott német fordítás közvetítésével tolmácsolja Voltaire dialógusait magyarul, a címlapon pontosan hivatkozva forrására, és közölve, hogy engedélyezett műről van szó, vélhetően enyhébb cenzúrát remélve. A lefordított dialógusok saját választását mutatják, mivel forrásában más dialógusokat is találunk. A kivonatos német fordítást kicsit átalakítja és tovább rövidíti. A *Lucián, Erásmus, és Rabellais. Az Elyseumban beszélgetnek* címmel lefordított mű az antikvitás alakját is megidéző „halotti párbeszéd” műfajához tartozik, *A vad Ember és a Bakkalaureus. Edgyút beszélgetnek* a nemes vadember és egy teológus fiktív dialógusa.

Voltaire egyik legszemélyesebb problémáját – az írástudók felelősségének kérdését – dialógusai közül talán a *Conversation de Lucien, Érasme et Rabelais dans les Champs-Élysées* fogalmazza meg a leghatározottabban, ahol elődeit és példaképeit szólaltatja meg. A halotti párbeszéd helyszíne az Elízium, ahol az Istenek kedveltjei kaptak helyet. A beszélgetés központi szereplője: Lukianosz, az antikvitás követendőnek tekintett modellje²⁴ a reneszánsz két jeles szatíra- és dialógusírójával beszélget, Erasmusszal és Rabelais-val, műveiket kézbe is fogja és élvezettel olvassa. A dialógus végén a vacsorára induló triászhoz a kortárs Swift csatlakozik, a párbeszédben azonban ő nem vesz részt, nevét csak a narratív keretet biztosító szöveg említi. Voltaire jól ismerte a párbeszédben résztvevők írásait, erről könyvtára könyveinek lapszéli jegyzetei tanúskodnak.²⁵ A szerző erudícióját és képzelőerejét egyaránt megcsillantja. Három korszakot idéz fel, négy különböző nemzet képviselőit megemlítve. Érdekessége az antik és a modern kor összehasonlítása, a korábbi javára. Körültekintően választja meg a szereplőket és a kort, amelyet képviseltek. A humanista Erasmus fordította latinra a görög Lukianosz írásait, Rabelais Erasmus kortársa, a francia szatíra első kiemelkedő alakja. A dramatizálás mestere.²⁶ Lukianosz első kérdését Erasmushoz intézi, ez a dialógus első mondata, amely a szatíráírásra vonatkozik: „E szerint te olyan mesterséget folytattál egy durva országban, a’ millyent én a’ leg pallérozottabban?”²⁷ A kérdésekre adott válaszok a modern kor bírálatát adják, főleg az emberi szabadság vonatkozásában. A téma két fontos aspektusa kerül szóba: az egyik, hogy az emberi szabadságról rendkívül eltérőek az elképzelések, a másik, hogy a gondolkodás szabadságáért mit tehetnek az írók. A művészi

24 Voltaire egyik dialógusát írva megjegyzi: „Lukiánosz eljárását igyekeztem követni.” A témáról lásd: Christiane MERVAUD, „Rire et érudition chez Voltaire”, *Dix-Huitième Siècle*, 32 (2000): 111–126; Claudine LAVIGNE, „La fiction antique dans le dialogue philosophiques de Voltaire (1763–1778)”, *Revue Voltaire* 5 (2005): 148.

25 Lukianosz dialógusainak és Rabelais *Gargantuájának* saját példányába főleg olyan részeknél ír lapszéli jegyzeteket, ahol az álszenteskedést, a hazugságokat és a babonákat teszik nevetségessé. Lásd: *Corpus des notes marginales* de VOLTAIRE, t. V/1 (Berlin: Akademie Verlag, 1994), 451; *Corpus des notes marginales* de VOLTAIRE, t. VII (Oxford: Voltaire Foundation, 2008), 198–200.

26 Guillaume MÉTAYER, „Le dialogue, chez Voltaire, est-il un genre?”, *Revue Voltaire* 5 (2005): 51.

27 SZH 109; „Vous avez donc fait dans un pays barbare le même métier que je faisais dans le pays le plus poli de la terre, vous vous êtes moqué de tout?” VOLTAIRE, *Mélanges*, éd. Jacques VAN DEN HEUVEL (Paris: Éditions Gallimard, 1961), 719.

eszközök között a nevetetés és a szatíra fontos szerepet játszik.²⁸ A görög filozófussal fogalmaztatja meg Voltaire a szerzetesi fogadalom abszurditását és haszontalanságát, azt a kötelezettséget, amelyet a két humanista beszélgetőtárs kénytelenségből vállalt. Lukianosz személye módot ad arra, hogy az eszményivel szemben jelenítse meg a modern világ irracionalitását. A két humanista kortárs valóságuk szatíráját fogalmazza meg. A különböző korszakok szereplői ugyanakkor a szerző korának vitáihoz is hozzászólnak, miközben a dialógus írója alakjai mögé rejtőzhet. A művelt olvasó a több síkon zajló játékokban különleges élvezetet találhat.

Hogyan tolmácsolja magyarul az ismeretlen fordító ezt a gazdag utalásrendszerű művet? A párbeszéd fordításában feltűnő változtatást jelent, hogy a dialógusban részt vevő szereplők aránya módosul, eltérve a német közvetítő szövegtől is. A magyar fordításban a két humanista közül Erasmus jelentősebb szereplővé válik, és az eredeti dialógus befejezésében feltűnő Swift meg sem jelenik. A németekkel és a franciákkal kapcsolatos gúnyos szövegrészek megrövidülnek. Rabelais már azért is veszít súlyából, mert bírálja ugyan francia kortársait, de a kihagyások miatt elvész humora és önróniája. A változtatások persze a cenzúra figyelmének kikerülését is célozhatták, hiszen a fordító elsősorban könyve megjelenését tartotta szem előtt. Ugyanakkor mintha az eredeti dialógus szereplőinek egyensúlyát szeretné némileg helyreállítani, amikor – forrásától eltérve – Rabelais nevét a narratív bevezetőben megemlíti, míg Voltaire-nél csak a párbeszéd második részében jelenik meg, mintegy Erasmus helyére lépve a Lukianossszal folytatott eszmecserében. A fentiek illusztrálására Rabelais önjellemzéséből idézünk az eredetiből és a fordításból egy olyan részt, ahol sok a kihagyás, amelyek kevésbé markánsá teszik ezt a szereplőt:

[...] j'étais prêtre et médecin. J'étais né fort sage, je devins aussi savant qu'Érasme; et, voyant que la sagesse et la science ne menaient communément qu'à l'hôpital ou au gibet; voyant même que ce demi-plaisant d'Érasme était quelquefois persécuté, je m'avisais d'être plus fou que tous mes compatriotes ensemble; je composais un gros livre de contes à dormir debout, rempli d'ordures, dans lequel je tournais en ridicule toutes les superstitions, toutes les cérémonies, tout ce qu'on révérait dans mon pays, toutes les conditions, depuis celle de roi et de grand pontife jusqu'à celle de docteur en théologie, qui est la dernière de toutes: je dédiai mon livre à un cardinal, et je fis rire jusqu'à ceux qui me méprisent.

[...] én pap és orvos is voltam. A természet szép elmével áldván meg, jól vittem mindenik hivatalomat. Egy nagy semmisségekkel telyes könyvet írtam, mellyet egy Cardinalisnak ajánlván ez olyan tekintetet szerzett énnékem, hogy azok is mosolyogtanak a' szemembe, akik utáltaknak.²⁹

28 V. VAN CRUGTEN-ANDRÉ, „Conversation de Lucien, Érasme et Rabelais dans les Champs-Élysées”, in *Dictionnaire Générale de Voltaire*, éd. Raymond TROUSSON et Jeroom VERCROYSE (Paris: H. Champion Éditeur, 2003), 246–248; Stéphane PUJOL, „Conversation de Lucien, Érasme et Rabelais dans les Champs-Élysées”, in *Inventaire Voltaire*, éd. Jean GOULEMOT, André MAGNAN, Didier MASSEAU, 319–320 (Paris: Éditions Gallimard, 1995).

29 VOLTAIRE, *Mélanges...*, 722; SZH 112.

Az unitárius környezetből származó kéziratos Voltaire-fordítás feltehetően nem véletlenül teszi hangsúlyossá Erasmus szerepét, aki olvasói között bizonyosan ismertebb volt, mint Rabelais, és nemcsak mint humanista filozófus, hanem dialógusok szerzőjeként is.³⁰ A fordítónak könnyebbséget jelenthetett, hogy nem kellett filozófiai eszmefuttatásokat tolmácsolnia, hanem egy baráti beszélgetésben vetődtek fel a súlyos egzisztenciális kérdések. Az olvasói által ismertebbnek tételezett Erasmus szavait hűségesebben tolmácsolja:

Il y avait une énorme différence entre les gens ridicules de votre temps et ceux du mien: vous n'aviez affaire qu'à des dieux qu'on jouait sur le théâtre, et à des philosophes qui avaient encore moins de crédit que les dieux; mais moi, j'étais entouré de fanatiques, et j'avais besoin d'une grande circonspection pour n'être brûlé par les uns ou assassiné par les autres.

A mi sorsunk között nagy különbség uralkodott. Neked csak az Istenekkel, és a' Filozofusokkal a' kiknek még kevesebb hitelek volt, mint amazoknak kellett bajoskodni, de éngemet szüntelen fanaticusok vettenek körül, a' kiktől ugyan kellett őrizkednem, ne hogy meg égettessenek, vagy meg gyilkoltassanak.³¹

A *Szabad Holmik* fordítója olvasóját elsősorban szórakoztatni szeretné.³² Célját több eljárással próbálja meg elérni. Nem nehezíti szövegét a két humanista műveire való konkrét utalásokkal, amelyek az eredetiben a párbeszédet záró narratív szövegben olvashatóak, és a magyar olvasó előtt feltehetően nem voltak ismertek. Voltaire Erasmus-tól a *Balgaság dicséretét* említi („Éloge de la Folie”), Rabelais *Gargantuájának* pedig az egyik legismertebb és legszatirikusabb fejezetére utal („chapitre des Torcheculs”), míg a fordító általánosságban „nagy könyvekről”, illetve „jegyzésről” beszél. Ugyanakkor feltűnő gondossággal és élvezettel tolmácsolja a komikum kifejezésére szolgáló szövegrészeket, amelyek Voltaire dialógusát jellemzik. Ennek köszönhetően az eredeti írás hangulatát és satirikus jellegét sikerül megőriznie. Különösen árnyaltan fordítja a nevetésre, a nevetségesre, az ostobaságra, és a nevetetésre vonatkozó terminusokat, amelyek a francia szövegben gyakoriak és változatosak: *rire, plaisant, gai, éclate de rire, ridicule, sottise, folie, extravagance, démente, faire rire, facéties, railleries, plaisanterie*.³³ A fordításban a *nevetés* szó többször ismétlődik, de alakváltozatai és szinonimái is megtalálhatók: *nevetél-é, nevetve, nevetés, jó kedvű, tréfás, mosolyog, kacag, hahotázni, ostoba, ostobaság, barbár, bolondság, babonáskodás, original*. Érdekességgként megjegyezzük, hogy a *plaisanterie* szót egy ízben a *komaság*

30 A Voltaire-t jól ismerő és fordító Kovács Ferenc kéziratai között is előfordul Erasmus dialógusának fordítása. Lásd: SIMON József, „Humanista satíra és deákos klasszicizmus Kovács Ferenc *Julius exclusus e coelis* fordítása”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 103 (1999): 449–465.

31 VOLTAIRE, *Mélanges...*, 719–720; SZH 109.

32 Ez a szándék fedezhető fel a mesék kivonatos fordításában is. Lásd: PENKE Olga, „Voltaire filozófiai meséi és regényei »magyar ruhában«”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017): 780–802.

33 A témáról lásd: Christiane MERVAUD, *Rire et érudition...*, 111–126.

terminussal tolmácsolja, a 18. század végi jelentést követve: *tréfalkozás, komédiázás, vidámság*.³⁴

A kötetben olvasható másik dialógusfordítás Voltaire *Entretiens d'un sauvage et d'un bachelier* című párbeszédéből készült. Különlegessége, hogy korának legismertebb filozófiai vitáira reagál benne, nevezetesen az ember fejlődéséről, az „állat-gépről”, a lélekről, a szabad akaratról és általában a szabadságról, a társadalom eredetéről, az emberi boldogság megvalósításának lehetőségeiről, a jó és a rossz kérdéséről, a gyarmatosítás jogtalanságáról folyó nemzetközi polémiákra. Voltaire nem hisz a „jó vadember” mítoszában, több kortárs filozófustól eltérően. Írása nyilvánvaló válasz Rousseau *Az egyenlőtlenség eredetéről* című művére, cáfolja benne azt a hipotézist, miszerint az ember jónak születik, magányosan él a természeti állapotban, és a társadalmi együttélés vezet elkorcsosulásához és boldogtalanságához.³⁵ Véleményét a „Vadakról” világtörténetében fogalmazza meg talán legdirektebben:

Azt írták, hogy az emberi kapcsolatokat nélkülöző állapot az ember valódi állapota, és hogy csak nyomorultul degenerálódtunk, amióta ettől eltávolodtunk. Én nem hiszem, hogy ez a magányos életmód, amelyet atyáinknak tulajdonítanak, jellemezné az emberi természetet.³⁶

A dialógusban a kérdés felvetését és megválaszolását az teszi érdekessé és szórakoztatóvá, hogy a kíváncsi és mindent megérteni akaró vadember konfrontálódik benne az előítéleteiről és maradi gondolkodásáról ismert Sorbonne teológusával.³⁷ Voltaire vadembere civilizált lény, aki embertársainak hasznára akar lenni.

A „Bakkalaureus” által képviselt nézőponttal szembezállni a teremtésmítosz bírálatát is jelenti, az idealizált paradicsomi állapot elvesztésének megkérdőjelezését, amely az emberi boldogtalanságot azzal hozza párhuzamba, hogy bűnössége miatt fáradságos munkával kell létezését biztosítania. A munka a vadember szerint az élet velejárója, a megművelendő „kert” örömforrás. A „katekizmus” formát követő dialógus két részből áll. Az első vitát fényűző ebéd szakítja meg, amely az egyszerűbb táplálkozáshoz szokott vadember gondolkodására és fizikai állapotára rossz hatással van. Ezt követően, az első résztől eltérően, ahol a Bakkalaureus „vizsgáztatja” a vadembert, utóbbi a második részben teszi fel kérdéseit beszélgetőtársának. A teológus azonban válaszok helyett elodázó kérdéseket fogalmaz meg, látszólag a vadember „józan eszt” próbára téve, a lélek természetéről és halhatatlanságáról, a törvények eredetéről, a „lehetséges legjobb világról.” A fontos kérdésekre azonban válaszok egyáltalán nem születnek, mi-

34 Vö. Erdélyi magyar szótörténeti tár, gyűjt. és szerk. SZABÓ T. Attila, 7. köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó–Bukarest: Kriterion Kiadó, 1995), 56–57. A magyarázat szerint a *koma* – *tréfás ember* jelentés a keresztelőlő lakoma vidámságával függhet össze.

35 Ellenvetéseit Rousseau-nak 1755. augusztus 30-án írt levelében vitriolosan fogalmazza meg. Lásd a témáról: Jean GOULEMOT, „Sauvages”, in *Inventaire Voltaire...*, 1216–1217.

36 A két írás körülbelül egy időben született. VOLTAIRE, *Essai sur les mœurs*, éd. René POMEAU, t. I (Paris: Garnier Frères, 1963), I/23 („Des Sauvages” c. fejezet) (A magyar szöveg saját fordításom.)

37 Franciaországban a megjelent könyvek vallási cenzúrázását is ők végezték.

vel a teológust nem a tanítás, hanem csak az a cél vezeti, hogy igaza legyen. A lezárás módja nyitott, egyben a sikertelen gondolati cserét mutatja: a vadember félbeszakítja a beszélgetést és elköszön.

A dialógus közvetíti Voltaire antropológiáját is, melynek jellemzője, hogy az emberi fajokra, a társadalom eredetére és kialakulására vonatkozóan figyelmen kívül hagyja a korabeli felfedezéseket és tudományos eredményeket. Mai értékelői „maradinak” tartják, véleményük szerint deizmusa egyaránt felülírja a Bibliát és Buffont, valamint más korabeli természetkutatókat, és éppúgy szembefordul a teológusokkal, mint a materialistákkal.³⁸ A „vad” állapot nem érdekli különösebben, azt vallja, hogy az ember mindig társadalomban élt. Abban azonban egyetért Buffonnal, hogy az ember a civilizálódásnak köszönhetően vált emberré. A poligenezis híve volt, több kortársához hasonlóan, nem ismerte el, hogy az emberiség egy őstől származott volna, elfogadta a négy faj: *americanus*, *europæus*, *africanus*, *asiaticus* megkülönböztetését.³⁹ A dialógusban a vadember fogalmazza meg az „ember” meghatározását és jellemzi a négy „emberfajt”:

[...] olyan két lábú állat, a' melynek tehetsége van okoskodni, beszélni, katzagni, és a' kezeinek jobb hasznát venni, mint a' Majom. Én már sok féle embereket láttam, fejéreket, mint te, veresseket, mint én, feketéket mint a' Kayennei Igazgató Úr Udvarában lévőek. Néktek szakállatok van, minekünk nintsen, az Afrikai szeretsenek szőrösök, nekünk pedig ketten [mindkettőnknek] hajunk vagyon. Ti néktek némely Tartományaitokban mindenek sárga a' haja, a mi Amerikánkban pedig fekete. (116–117)

Néhány témát érdemes kiemelni, amelyekben különösen jelentős az eltérés a párbeszéd két szereplője között. Ilyen az amerikai ember származása, Amerika benépesedése, a „legjobb világ” és a „kannibalizmus” kérdése. A párbeszéd a gyarmatosított népek tömeges lemészárlását ironikusan szembeállítja az emberevéssel, amelyet kevésbé barbárként értékel, mint az európai hódítók gyakorlatát. A kannibalizmus és a gyarmatosítás kegyetlenségének összehasonlítása Voltaire több művében visszatérő motívum. Utóbbi világtörténetében kivételesen megrázóan mutatja be és számadatokkal támasztja alá, amit azért is érdemes megemlíteni, mert a *Szabad Holmik* fordítója kéziratában ezt a szövegrészt is megtaláljuk a *Peru szigetének megvétele* című töredék formájában.⁴⁰ Ennek a részletnek egyébként egy másik fordítása is született Verseghy Ferenc tollából: *Értekezés a mexikói ember-áldozatok* címmel.⁴¹ A megdöbbentő adatok a dialógusban azáltal válnak szarkasztikussá, hogy a teológus szájából halljuk őket, aki az emberáldozatokat helyesli: „Kardra hányattattak közzületek vagy tizenkét millió Amerikánusok,

38 Jacques ROGER, *Les Sciences de la vie dans la pensée du XVIIIe siècle* (Paris: Colin, 1983), 194, 732–748.

39 Voltaire véleményét a külön rasszként tekintett amerikaiakról a *Mindenek Gyűjtemény* is megemlíti (1789, I. 54), igaz, hogy Voltaire álnevére utalva idézik Bazin abbé *Philosophie de l'histoire* című művét, amely a világtörténet bevezetőjének egyik változata. Lásd a témáról: Michèle DUCHET, *Anthropologie et histoire au siècle des Lumières* (Paris: A. Michel, 1995), 281.

40 VOLTAIRE, *Essai sur les mœurs*, t. II, 360–361 (148. fejezet: „De la conquête de Pérou”); SZH, 235–248.

41 VERSEGHY Ferenc, *A világnak közönséges történetei*, írta Frantzia abbás MILLÓT úr (Pesten és Budán: 1790–1791), I/284. „X. Értekezés”.

de csak azért, hogy a többek okosabbakká tétetessenek.” A „vad” naiv gondolkodása élesen szemben áll a teológus cinikusnak ábrázolt okfejtésével, mely szerint a háborúban áldozatul esett sok millió ember, a felgyújtott városok, a megölt gyermekek és nők (*Fejérmépek*) halála „a’ közönséges jóra nézve esett” (SZH 121).

Az amerikai vadember Voltaire más műveiben is megjelenik, így *Alzire* című tragédiájában, a *Candide* és az *Ingénu* című mesékben, amelyek mind megszólaltak a korban magyarul, utóbbiak a dialógus fordítójának tollából is.

A bonyolult filozófiai kérdéseket felvető dialógusban a magyar fordítás a forrást elég hűségesen követi. Megtartja a szerkezeti felosztást, semmit sem hagy ki a tárgyalta témákból. A rövid narratív bevezetőben igyekszik olvasója számára továbbítani a vita követéséhez szükséges ismereteket. Árnyaltan megkülönbözteti a két szereplő beszédmódját. A magyar szöveg jól közvetíti azt a meggyőződést, hogy a két beszélgetőpartner eltérő gondolkodása miatt lehetetlen közöttük a kommunikáció.⁴² A teológus előítéletes gondolkodására jellemző, hogy beszélgetőtársának műveltsége és derűje sem ingatják meg azt a meggyőződését, miszerint a „vadember” „komor kedvű”, erdőben lakik, a társaságot kerüli, és sem gondolkodással, sem képzelőerővel nem rendelkezik. Pedig a „vadember” az ember és az állat megkülönböztetését például jól argumentálva fogalmazza meg:

Egy végnélkül való, reájok nézve meg foghatatlan emlékezettel, több képzelődésekkel [idéés], és [...] egy olyan nyelvel [rendelkezik], a’ mely több hangokat formál az övéké-nél, hasznosabb kezekkel, és a katzagásbéli [rire] tehetséggel... (117)

A fordítónak nem okoz gondot az olyan terminusok és érvelések lefordítása, mint a szabad akarat, a társadalom „kormányzása”, a törvénykezés, a vallási kultuszok, Amerika népessége, vagy a „lehető legjobb világ” teóriájának bírálata.

Ugyanakkor a fordítás néhány eltérésére is érdemes odafigyelnünk. A fordító a dél-amerikai termékeny növényzet leírásakor (a forrásszövegtől eltérően) *jó gyümölcs fákról* beszél, a magyar olvasó által nem ismert *kókuszpálmák* és *kukoricamezők* helyett. Nem tudja Voltaire humorát sem visszaadni, amikor a természetes társadalom erkölcsi fölényét bizonyítja a nők megbecsülése és a gyermekáldás fontosságára vonatkozóan, és homályos marad az öröklésben az elsőszülöttek kedvezményezését bíráló szöveg fordításakor. Elmarad Platón nevének említése és a *Törvények szelleméről* című Montesquieu-műre utaló szövegrész. Az egyetlen jelentősebb kihagyás az, amelyben a skolasztikus *disputatiót* parodizáló párbeszéd a teológust olyan terminusok használatával jellemzi, amelyek beszélgetőtársa számára lehetetlenné teszik a kommunikációt. Eszerint a lélek helye a „tobozmirigyben vagy kéregtestben”⁴³ lenne található. Valószínűleg a speciális

42 A Vadember bevallja, hogy nem érti beszélgetőtársát: „Nem tudom, mit értsek ezen nevezet alatt”; a Bakkalaureus felsőbbrendűségét hangsúlyozva, és így tér ki a válaszadás elől: „...tudnék ugyan még felelni, [...], de semmit sem értenél belőlle” (SZH 120–121).

43 „dans la grande pinéale, ou dans le corps calleux...”. VOLTAIRE, „Egy vad ember és egy bakkalaureus beszélgetése”, *Válogatott filozófiai írásai*, ford. Réz Pál, Filozófiai Írók Tára 37 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991), 224.

terminusok lefordítása okozott nehézséget, és nem a vallási viták iránti közönyösség. Ezt mutatja a dialógus végén található konkrét utalás lefordítása, amely a janzenizmus elítélésére vonatkozik (*Constitutio*, az eredetiben *Bulle Unigenitus*), amit a fordító feltehetően aktuálisnak ítél unitárius közönsége számára.

Végül itt is megtalálható – akárcsak az előző dialógusban – az az érdekes szóhasználat, amelyet a barbár szórakozást jelentő *plaisanterie*, illetve a *plaisant* szavak tolmácsolására használ a fordító: *komaság* és *koma*, a tréfálgozás, komédiázás megfelelőjeként.

A vallás társadalmi szerepe

A *Magyar Voltaire 2* című kéziratban olvasható párbeszéddek több vonatkozásban eltérnek az eddig tárgyaltaktól. Közülük egyik sem önálló dialógusként íródott, és valamennyi a filozófus szótárcikkeinek része vagy olyan szócikk, amely egészében párbeszédes. Ezekben is több szereplő gondolati cseréjében ismerjük meg a felvetett témát, amely a hittel és a vallással kapcsolatos, mivel a fordításkötet készítőjét válogatása során elsősorban ez a kérdés irányítja. A végső okokat boncolgatja a *Természet (Nature)* című szócikk, amely az ember és a természet a kapcsolatát emeli középpontba. A „Természet” beszélgetőtársa a „Filozófus”, aki a „fájdalmasan érzékeny” ember sorsáról kérdezi beszélgetőtársát, akinek élete a „nagy mindenben” belül rövid és törekeny. A „Természet” az örök mozgás által veszélyeztetett lények aggodalmáról megértéssel beszél: „Atomusok, én gyermekeim”. A deista szemléletet tükröző dialógus nyitott marad, mivel válasz adására csak a „teremtőt” tartja képesnek. A természet és a társadalom törvényeiről beszélgetnek a *Királyi Tanácsos (Conseiller ou juge)* című párbeszéd szereplői, amelyben az öröklött kiváltságokat bírálja Voltaire.

A vallás társadalmi szerepével kapcsolatos a legtöbb dialógus. A jó pap jellemzőiről és feladatairól beszélgetnek a *Falusi plébános (Curé de campagne)* szereplői. A hosszabb szócikkből csak a dialógust tolmácsolja a fordító. Sajátossága a kedélyes hangulat. Nem szatirikus, és még csak nem is csipkelődő, a többi dialógustól eltérően. A két beszélgetőtárs jól megérti egymást („édes-kedves Theotinusom” – mondja Ariston). Egyetértenek abban, hogy az ideális pap az imádságot, a munkát, valamint hívei gyámolítását tartja fontosnak, és kerüli a vitákat. Nem hiányoznak azonban ebből a kéziratból sem a szatirikus hangvételű dialógusok. *A vad Ember és a Bakkalaureus beszélgetésére* emlékeztet az *Istenek (Dieu, Dieux)* alaphelyzete, ahol a beszélgetőtársa álláspontja iránt a legkisebb érdeklődést sem mutató teológus vizsgáztatja a szkitát. A katekizmus forma jól tükrözi egyrészt a teológus merevségét és előítéleteit, másrészt a természetvallást követő vitapartner álláspontját, aki elfogadja a „legfelsőbb lény” létezését, és akit hite segít abban, hogy a társadalom hasznos tagja lehessen.

Az ázsiai hittérítőkkal a fordítások közül két szócikk foglalkozik, és mindkettő a jezsuitákat bírálja. A *Misszionárius (Missionarius)* rövid narratív bevezetője a *Lettres édifiantes et curieuses* című, a témáról a korban megjelent legismertebb műre referál. Ostoba, parancsnak engedelmessé, Indiában tevékenykedő jezsuitát mutat be a vita. Kína a helyszíne a másik párbeszédnek, amelyet a kézirat készítője úgy fordít le, hogy

kizárólag a dialógusban írt rész olvasható benne, miközben elmarad a főcím (*Puissance. Les deux puissances*), a történeti bevezető, és az alcím változik címmé: *Tisztelendő Pater Bouvet, Jézus mezejébéli misszionáriusnak Camhi császárral Attiret Jezsuita Fráternek jelen létében tett beszélgetése, melly 1772ik esztendőbéli titkos jegyzőkönyvébe vétetett*. A helyszínrre a császár neve utal, a kronológiát évszámmal is felidézi, de a két jezsuita is történeti alakoknak feleltethető meg. Világosan közvetíti a magyar fordítás a szócikk lényegét: az uralkodók fölé helyezkedni kívánó pápa bírálatát. A misszionárius azt ajánlja a császárnak, hogy keresztelkedjen meg és adja át a kormányzás súlyát a pápának („Két hatalom fog lenni országodban”). Az erőszakos térítés váltja ki a türelmes császár haragját, aki végül elkergeti a jezsuitát: „Lódúly szaporán, én igen békességtűrő voltam!”

Tolerancia, társadalmi béke

Más kéziratos fordításokban is megtaláljuk a keleti misszionáriusok bírálatán keresztül megnyilvánuló valláskritikát. Ismeretlen fordító Voltaire *Traité sur la tolérance* című filozófiai értekezéséből a tizenkilencedik, *Relation d'une dispute de controverse à la Chine* címet viselő, dialógusban írt fejezetet fordítja le. A fordítás egyszerre utal a fejezet és a mű címére: *Egy Chinai vetélkedésnek Historiája. Voltairnak 19. Részéből a' Békességről*. A választás arra enged következtetni, hogy a magyar filozófiai nyelv hiányosságai készíthették a fordítót arra, hogy a beszélt nyelvhez közelebb álló műfajú részt részesítse előnyben.⁴⁴ A toleranciáról írt művet egyébként többször említik a kortárs írók. Kazinczy Ferenc *Vallási türedelem* címmel hivatkozik rá *Orpheus*ában.⁴⁵ A *Magyar Voltaire 2* fordítója Voltaire szótárának *Intolérance* szócikkét tolmácsolja *Türedelmetlenség* cím alatt, amelyben a *Traité sur la Tolérance*-ra is hivatkozik: „Olvasd meg a türedelem kidolgozott alkubeli munkáját, melly Calas János borzasztó meg gyilkoltatása alkalmatosságával készült, a ki Tuluzai polgár volt.”⁴⁶

A dialógusban írt fejezet fordításának kézirata nemrég került elő. A kéziratkötetbe ezen a fordításon kívül befűzték a *Filozófiai levelek* első tizenegy részének fordítását is, ahol Voltaire az Angliára jellemző toleranciát méltatja, az egymás mellett létező vallásokat bemutatva, és az alkotmányos monarchia működését dicsérve. A két Voltaire-fordítás egymás mellettsége arra utal, hogy az ismeretlen fordítót a vallási pluralizmus és a társadalmi béke kérdése érdekelte.⁴⁷

Voltaire ezt a művét a vallási tolerancia ügyében kifejtett legismertebb harcának sikerét, és Calas rehabilitálását követően, 1763-ban publikálja.⁴⁸ A szerző filozófiai írá-

44 A mű első magyar fordítása 1991-ből származik, amikor az *Értekezés a türelmességről* címet kapta. VOLTAIRE, *Válogatott filozófiai írásai*. A kéziratos fordításnak megfelelő 19. fejezet: 325–327.

45 KAZINCZY Ferenc, „Skizzek a Voltaire életéből”, *Első folyóirataink: Orpheus* (1790), s. a. r. DEBRECZENI Attila (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001), 209.

46 *Magyar Voltaire 2*, 81r–82r.

47 TÖRÖK István, *Opusculum miscellanea...*, 47r–48v. Megemlítjük, hogy a kézirat (nem a fordító kezétől származó) bevezetője fenntartásokat tartalmaz a fordítások nyilvánossá tételével kapcsolatban.

48 VOLTAIRE, *Œuvres complètes 56C, Traité sur la tolérance*, éd. John RENWICK (Oxford: The Voltaire Foundation,

sában a meggyőzés változatos eszközeit alkalmazza, amelyek közé tartozik a 19. rész dialógusa, amelyben tartózkodhat véleménye közvetlen megfogalmazásától: nem „szembe támad, hanem a figyelmes olvasótól várja, hogy kritikát formáljon a felvázolt kérdésekről, a különböző egyházak képviselőinek álláspontjáról”.⁴⁹ A rejtőzködés és a filozófiai meggyőzés eszközeként szolgál a keleti helyszín és a dialógus alakjainak biztosított szerep. Az egymás között vitázó misszionáriusok vitájának lezárását átengedi a kínai döntőbírónak, aki az európai szereplők vitájában elfogulatlanak tekinthető. Az aktualitás, a protestáns Calas peres ügye, az elképzelt dialógus és a filozófiai mondanó bonyolult kapcsolatban fonódik egybe.⁵⁰

A fordítás a kor normáit figyelembe véve hűséges. A toleranciáról írt mű címének fordítása (*A Békességről*) arra utalhat, hogy a fordító a vallások vonatkozásában a társadalmi békét tekinti a legfontosabbnak. A szembenálló nézetek összeütközése, a (hit) vita keleti környezetben zajlik, a Voltaire megítélése szerint toleráns és jól működő Kínában. A narratív bevezető röviden felvázolja a párbeszéd pontos helyét és idejét, felsorolja a szereplőket. A fordító gondosan közvetíti a kínai helyszínre utaló elemeket, köztük a kínai neveket és szokásokat; a vitázók közötti béke keresésének kerete a magyar fordításban is a közös teázás, amelyhez desszertet tálalnak.⁵¹ A vitának helyet biztosító személy jellemzésére szolgáló *mandarin* szónak a magyar olvasó számára érthetőbb *nemes ember* fordítás felel meg.

A vitában négy vallás misszionáriusa vesz részt, akiknek véleményét a kínai házigazda megkísérelti megérteni és összeegyeztetni. A jezsuita játssza közülük a legkevésbé szimpatikus szerepet, ő az, aki a többi vitázó véleményét a maga szája íze szerint értelmezi, és akinek csak az fontos, hogy neki van igaza. Ezt különböző megfogalmazásban ötször ismétli meg („igazsága lévén”, „nints igazságok”, „csak nekem van igazságom”, „az ő szava állott meg”, „az igazság csak nem áll mindenütt”). Érzelésében a vita első részében jelenlevő két másik tértitót („dán” és „belga”⁵²) próbálja befekettíteni, akik kevésbé agresszívek, és eltérő taktikával vitáznak. Türelmesen végighallgatják a jezsuitát (miközben „vállokat vonogat[j]ák”), majd, amikor sor kerül rájuk, előadják véleményüket. Itt a fordító az eredeti szöveget kissé összevonja és egyszerűsíti, a „kezdi tázfolni” fordítással. Jól érzékelteti, hogyan fajul el a vita, amikor a szembenállók egymásra már egyáltalán nem figyelve „mind a hárman kiabál[n]ak, szid[j]ák egymást”. A vita bírója azt javasolja, hogy a különböző vallásokat képviselő misszionáriusok gondolják át

2000), 1–20, 1186. A mű engedélyeztetését és kiadását körültekintően intézte, Mme de Pompadour és más befolyásos ismerőse segítségével. A pápa 1766-ban rendelte el a mű betiltását. Lásd: J. M. de BUJANDA, *Index librorum prohibitorum (1600–1966)* (Montréal: Médiaspaul-Genève: Droz, 2002), 932.

49 Olivier FERRET, „L'impertinence voltairienne dans le *Traité sur la tolérance*”, *Revue Voltaire* 3 (2003): 265.

50 Marie-Hélène COTONI, „La place de l'imaginaire dans les textes philosophiques”, *Revue Voltaire* 3 (2003): 235–250 és M.-H. COTONI, „Ambivalence et ambiguïté dans le *Traité sur la Tolérance*”, in *Études sur le Traité sur la tolérance*, éd. N. Cronk (Oxford: The Voltaire Foundation, 2000), 174.

51 A francia „confitures” (kb. 'cukrozott gyümölcs') magyar megfelelője a fordításban: „poszpást”, amelyet 1767 körül csemege, desszert jelentében használnak. Vö.: *Erdélyi magyar szótörténeti tár*, 10. köt. (2000), 856.

52 Voltaire-nél „aumonier de la compagnie danoise”, „chapelain de Batavia”, illetve egyszerűbben „Danois” és „Hollandais”; a magyar fordításban „Daniai Compania alamisna osztogatója”, „Belga Káplán”, ill. „Dánus”, „Belga”, és egyszer „Hollandus”.

egymás véleményét. A békére felszólító mondatban Voltaire-nél háromszor fordul elő a tolerancia szó különböző változata: *on tolère, intolérants, intolérables*. A fordítás ezt a nyelvi bravúrt nem tudja visszaadni, de kísérletet tesz rá: *el szenyvedődjön, szenyvedjétek el egymást, alkalmatlanok*. A toleranciáról írt mű részletének fordításában a társadalmi békére utalnak az idegen hangzású terminus helyett a *türelem, türedelem, békesség* szavak.⁵³ A *tolerancia* terminus csak 1781 után kezd elterjedni magyarul, II. József türelmi rendeletét követően (*Toleranzpatent*). A kéziratban szereplő 1781-es évszámra ezért is érdemes odafigyelni.

A jezsuitával a szöveg egy új szereplő állít szembe: a „jakobitát”,⁵⁴ aki ingerlékenyebb a korábbi vitázóknál, s a jezsuitát hazugsággal és „bálványozással” vádolja. A vita veredéssé alakul: „hajba kapnak”. A békítési kísérlet sikertelen, a térítés ügyénél mind-egyik misszionáriusnak fontosabb, hogy változatlanul megtartsa saját pozícióját, még akkor is, amikor börtönbe zárják őket. A dialógus egyértelműen elítéli a hittérítők tevékenységét, amiért átviszik a hitvitákat azokba az országokba, ahova eredetileg azért utaztak, hogy a keresztény vallást terjesszék. A fordítás ütemesen követi a vita menetét, élénk és lendületes, a fordító szerencsés megoldásként rövid mondatokban szólaltatja meg a szereplőket. Stílusa eltér ugyan Voltaire-étől, de nem válik nehézkessé, és az alapgondolatot hűségesen közvetíti. Nem a négy európai vallás közötti különbséget hangsúlyozza, hanem a hódító és erőszakos európai vallásokkal szemben a békére törekvő, Konfuciuszt követő meggyőződés igazságát. A teológus dogmatikus döntésekre hivatkozik,⁵⁵ amelyekkel a dialógus a kínai bölcs általános emberi értékekre épülő filozófiáját állítja szembe. Az olvasónak fel kell ismernie a keleti gondolkodás felsőbbrendűségét, mely a vitákban a kölcsönös odafigyelést és tiszteletet kéri számon. A kínai „döntőbíró” záró szavait a fordító találóan fogalmazza meg: „a vetélkedésbe nagyon szükséges az emberség” (az eredetiben: „la politesse est nécessaire dans la dispute”).

A Jézus-társaságbeli szerzeteseknek Khínából való kiűztetése

Az előbbi dialógusfordítással rokon Laczkovics János munkája. A *Relation du bannissement des jésuites de la Chine* alapján készült fordítás azonban több szempontból el is tér az eddig elemzett dialógusoktól. A szakirodalomban pamfletként jellemzett szöveg öt részből áll, és csak a negyedik rész íródott dialógusban, de Laczkovics az egész művet lefordítja.

Voltaire ezt a művét 1760 körül írta, és a *Traité sur la Tolérance* érveit olvashatjuk benne. Álnéven jelent meg 1768-ban, a szerző azonosítása hosszú ideig nehézséget okozott.⁵⁶ Kivételesen erőteljes stilisztikai eszközei a tömörség, a groteszk, a gúny, a satíra. Több

53 *Erdélyi magyar szótörténeti tár*, 12. köt. (2009), 362; *Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, 1. köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976), 1014.

54 Az eredetiben: „jacobin”; a szót a dominikánusok megnevezésére használták.

55 A trienti zsinatra utalás négyszer ismétlődik.

56 Valérie VAN CRUGTEN-ANDRÉ, „*Relation du bannissement de la Chine par l’auteur du Compère Mathieu*”, in *Dictionnaire Général de Voltaire*, 1040–1041.

magyarra fordított dialógusához hasonlít abban, hogy elítéli a jezsuita misszionáriusok tevékenységét, és velük szemben a kínai császár gondolkodásmódját és álláspontját állítja be emberségesnek. Utal az uralkodóváltásra: az új uralkodó reformpolitikus, aki döntései meghozatala előtt a jezsuitákat is meghallgatja (mintegy tanácsadóként), ekkor erősíti meg helyzetét a szerzetesrend Kínában. A birodalom geopolitikai és kulturális bemutatása mellett ez a helyzet adja a beszélgetés keretét.

Csak az utóbbi évek kutatásai nyomán állíthatjuk, hogy Laczkovics fordítása a Voltaire-röpirat eredetije alapján készült.⁵⁷ A „röpirat” a szerző és a fordító neve és a kiadás éve nélkül, hamis kiadási hellyel (Róma) jelent meg 1791-ben. A könyvet feljelentés alapján betiltották, a példányokat elkobozták, és az akció olyan sikeres volt, hogy Benda Kálmánnak mindössze egy példányt sikerült a nyomtatott szövegből fellelnie. A perbe fogott és kivégzett Laczkovicsnak ezt a fordítást is felrötták elítélésekor, amikor még egy német szerzőt véltek forrásának.⁵⁸ A magyar fordítás utóéletéhez tartozik, hogy kéziratosan terjedt: megtaláljuk Körmöczi János (1763–1836) unitárius erdélyi püspök saját kezűleg készített kéziratai között.⁵⁹ A püspök érdeklődését mutatja, hogy egy német nyelvű munkát is kivonatolt Voltaire életéről.

Az eredeti mű és a fordítás az uralkodó hatalom indirekt bírálataként értelmezhető: a kínai császár „nem a kedve tetszése szerént igazgattyá az országot”, neki a „religió-
nak szabad gyakoroltatásának megengedését” meg kell tanácskoznia a „törvény-szé-
kekkel”. A dialógusban azonban ennél is nagyobb hangsúlyt kap a katolikus vallás egyetemességének és a pápa hatalmi vágyainak bírálata, amely a pápai parancsnak feltétlenül engedelmeskedő jezsuita erőszakosságában tükröződik: „a fejedelmet a’ pá-
pának jobbágygyasává” akarja tenni („forcer le souverain à gagner la vie éternelle en
se faisant sujet du pape”). Szembeállítja a pápát és misszionáriusait a társadalmi békét kereső kínai uralkodóval, utal az inkvizícióra és az autodafékra, felrója nekik, hogy hi-
ányzik belőlük „a keresztényi töredelem, vagy a’ mit tolerántziának neveznek, ’s a mely
az ásiái nemzeteket jelesíti”.

Voltaire toleranciáról szóló értekezésének dialógusban írt fejezetéhez hasonló a kor és a helyszín pontosítása (az uralkodó neve alapján azonosíthatók). A vita kerete itt is a teázás. A szereplők megfeleltethetők történelmi alakoknak. A császár és Rigolet atya vitájában kerülnek elő a katolikus egyház működését bíráló kérdések, a pápa világi

57 BALÁZS Péter összevetette a francia és a német szöveget a magyar fordítással, és megállapította, hogy a fordítás francia eredetiből készült, de a szerzőség vonatkozásában bizonytalan: „Laczkovics János 1791-ben írott valláskritikai pamfletjeiről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 112 (2008): 61–70. KECSKEMÉTI Károly Voltaire művét jelöli meg forrásként, de Bendához hasonlóan német közvetítést feltételez: „Szabadságjogok a magyar liberálisok reformterveiben, 1790–1848”, *Aetas* 1–2 (2000): 309.

58 BENDA, *A magyar jakobinusok iratai*, 1:422–432. Benda a fordítás szövegének közlése mellett ismerteti a kiadás körülményeit, és beszél a német közvetítésről. A feltételezett forrás Johann Rautenstrauch bécsi pamfletirő tiltott könyve (*Die Verbannung der Jesuiten aus China*), aki francia szerzőkből, köztük Voltaire-ből „ollózza” ki a Laczkovics által lefordított szöveget. A feljelentésről lásd még: GRANASZTÓI Olga, „Szabadságkőműves áru-
lók: Új felvetések a magyar szabadságkőművéség 18. századi történetében”, *Helikon* 62 (2016): 613.

59 Jelzet: MsU. 1232/A. LACZKOVICS János, „A Jézus társaságbeli Szerzetesseinek Khinából való kiűztetése.” Lásd: MOLNÁR B. Lehel, „Körmöczi János szerepe az unitárius egyházi levéltár kialakításában. Függelék”, összeáll. BALÁZS Mihály és MOLNÁR B. Lehel, *Keresztény Magvető* 120, 3–4. sz. (2014): 243.

hatalmi törekvésein kívül az inkvizíció kegyetlensége, a csodák, a különböző egyházak szerzetesei közötti marakodások. Kína gazdaságának, kultúrájának, a misszionáriusok tevékenységének részletei a dialógust megelőző, narratív szövegrészben olvashatók.

A fordító ugyan nem ragaszkodik szó szerint az eredeti szöveghez, ahogyan Benda Kálmán megállapította, de azt nagyobb kihagyások nélkül követi. A fordításban megtalálható a Biblia ellentmondásainak kifigurázása, és a katolikus hitgyakorlat bírálata is, amelyeket a kínai beszélgetőpartner naivnak látszó kérdései tesznek kivételesen szatirikussá. Laczkovics jezsuitája az eredetinél többször tér át a latin nyelvre. A dialógus stílusa a forrásnál vulgárisabb, a szöveg keretét a fordításban a humanista Palingeniustól származó, a papokra és szerzetesekre vonatkozó latin nyelvű versbetétek adják, amelyekkel a fordító az eredetit megtoldotta.⁶⁰

A francia szövegben olvasható *tolérance*, *tolérant*, *intolérant* terminusokat a magyar fordítás legtöbbször a *türedelem* és a *békétlenség* szavakkal adja vissza, de megtaláljuk a *tolerancia* terminust is. A kínai császár szájába adja azt a gondolatot, miszerint ennek az erénynek a gyakorlása a társadalom törvényes és jogszerű működéséhez elengedhetetlen:

Én azt tartottam mindig, hogy a' türedelem az emberi társaságnak az első lántza, és a' fedelmeknek leg-főbb kötelessége. [...] Én a türedelmet szeretem, és benneteket ki-űzlek, mert türedelmetlen és békétlenek vagytok. [...] Takarodgyatok, 's vigyétek másuvá fene eszetlenségteket. [...] mennyetek és tegyetek Európában bizonytságot mind igazság szolgálatásomról, mind pedig kegyelmezésemről.⁶¹

Konklúzió

Voltaire nagy meggyőző erejű dialógusaiból tizenkét magyar fordítás készült a 18. században ismert és ismeretlen fordítók tollából, akik tartalmi és formai hűségre törekedtek. A fordításra kiválasztott dialógusok a filozófus sajátos műfajából rendkívül változatos válogatást adtak. Érdekes, hogy egyiket sem fordították le többször, és hogy még a megrövidített dialógusokat sem adaptálták a magyar valósághoz. Domináns témájuk a társadalmi béke, a tolerancia, és általánosabban a másik ember véleménye megismerésének jelentősége. Felidézik és közvetítik a kor filozófiai vitáit, szatirikus ábrázolást adnak a korabeli társadalomról. Hangot kap bennük a hittérítés és a gyarmatosítás elítélése, több fordítás közvetíti Voltaire csodálatát a kínai civilizáció iránt, amelyet az európainál türelmesebbnek ítélt, de a távoli kelet egyben idealizálható ellenpontot is jelent. A rövid, aktuális filozófiai tartalmat kifejező próza és közöttük a dialógus is nagy hagyományokkal rendelkezik a francia és a magyar irodalomban, erre is utalnak a főleg kéziratos gyűjteményekben található szövegek, amelyeknek jelentéstartalma sajátos összefüggéseket mutat más korabeli magyar Voltaire-fordításokkal.

60 Lásd: BENDA Kálmán, „A magyar jakobinusok kátéja”, *Irodalomtörténet* 38 (1950): 103; BALÁZS, „Laczkovics János 1791-ben ...”, 66.

61 BENDA, *A magyar jakobinusok iratai*, 1:437.